

Müasir cəmiyyətimizdə elmi-texniki tərəqqi insanların həyat tərzində, əmək məhsuldarlığının əsaslı qaydada yüksəlməsində, vaxta qənaət edilməsində, asudə vaxtın xeyli artırılmasında, fərdlərin yaradıcılıq imkanlarının yüksəldilməsində, ictimai və təbiətşünaslıq elmlərinin inteqrasiya olunmasında ciddi yeniləşmə əmələ gətirir.

Bu mənada ictimai şüur forması və insan biliyinin ən qədim növlərindən olan fəlsəfə təbiət, cəmiyyət, təfəkkür və insan idrakının ən ümumi inkişaf qanunları haqqında elm, elementar hissəciklərdən tutmuş canlı orqanizmlərin həyat fəaliyyətində ən müxtəlif proses və hadisələri öyrənən təbiətşünaslıq isə təbiət haqqında elmlərin – fizika, kimya, biologiya, geologiya, astronomiya və bu elmlərin diferensiasiyası və inteqrasiyasından yaranan yüzrlərlə elmlərin məcmusudur. Fəlsəfə bütün təbiət və cəmiyyət elmlərinin nailiyyətlərini ümumiləşdirmək əsasında tam sintetik dünyagörüşü kimi çıxış edir. Eyni zamanda təbiətşünaslıq da fəlsəfənin inkişafında az rol oynamır. Müasir təbiətşünaslıq özünün bütün inkişaf tarixi boyunca həmişə istifadə etdiyi metodların və əldə etdiyi fundamental nəticələrin fəlsəfi interpretasiyası ilə üzvü surətdə bağlı olmuşdur. Təbiətşünaslıq ilə fəlsəfənin bu əlaqəsitəsadüfi olmayıb, insan biliyinin hər iki mühüm sahəsinin, tədqiqat obyektinin ümumiliyindən, həm təbiətşünaslığın, həm də fəlsəfənin eyni bir şeyi – təbiəti öyrənməsindən irəli gəlir. Bunu zəmanəmizin bir sıra tanınmış, görkəmli təbiətşünas alimləri də dönə-dönə qeyd etmişlər. XX əsr fizikasının banilərindən olan A.Eynşteyn (1870-1955) müasir fizikanın fəlsəfə ilə qarşılıqlı əlaqəsini çox düzgün səciyyələndirmişdir: «Bizim zəmanəmizdə fizik fəlsəfi problemlərlə əvvəlki nəslin fiziklərinə nisbətən daha çox məşğul olmağa məcburdur. Fizikləri buna məcbur edən səbəb onların məşğul olduqları elmin özünün çətinlikləridir». Doğrudan da, bu baxımdan XX əsr fizikanın görkəmli nümayəndələri M.Plank, A.Eynşteyn, N.Bor, V.Neyzenberq, P.Şredinger, M.Bom, V.Fok və b. özlərinin dəyərli elmi yaradıcılıqlarının bir hissəsini aləmin fiziki mənzərəsinin həddlərindən kənara çıxan və fiziki idrakın inkişafına güclü stimül yaradan fəlsəfi problemlərin tədqiqinə həsr etmişlər. Buna misal olaraq reallıq problemini, mikroaləmdə məkan-zaman problemini, səbəbiyyət problemini, aləmin maddi vəhdəti problemini və b. göstərmək olar. Fizikanın fəlsəfi problemlərinin bu qısa xülasəsi göstərir ki, fizika sahəsində aparılan hər bir ciddi tədqiqat fundamental səciyyə daşıyan həmin fəlsəfi problemlərin həlli ilə üzvü surətdə bağlıdır. Təbiətşünaslıq fəlsəfənin nəzəri ümumiləşdirmələr etməsi, materiyanın inkişafının ümumi qanunauyğunluqlarını açması, nəzəri müddəalarını əsaslandırması, habelə onun kateqoriyalarının və qanunlarının məzmununu zənginləşdirib inkişaf etdirilməsi üçün fəlsəfəyə canlı qida – yeni-yeni faktlar verir. Beləliklə, fəlsəfə və təbiət-elmlər bir-birinə qarşılıqlı nüfuz edərək bir-birini dialektikəsinə zənginləşdirir.

Fəlsəfə və təbiətşünaslığın dialektik əlaqəsi həmin bilik sahələrinin müxtəlif inkişaf pillələrində spesifik şəkildə çıxış etmişdir. Onun tarixən təşəkkül tapmış ilk forması natur fəlsəfə olmuşdur. Xarici aləmin dərk olunması prosesində qarşıya çıxan bütün suallara cavab verməli olan natur filosoflar zəruri faktların olmaması üzündən konkret suallara bir qayda olaraq əqli quraşdırmalar vasitəsilə cavab verməyə çalışır və adətən belə hallarda çatışmayan bilikləri fəlsəfi «fərziyyələrlə» tamamlamağa çalışırdılar. Bu dövrdə filosof və təbiətşünasların fəaliyyət sahəsi hələ bir-birindən aydın cizgilərlə fərqləndirilmirdi, ilk filosoflar həm də ilk təbiətşünaslar idilər.

Fəlsəfə və təbiətşünaslığın qarşılıqlı əlaqəsinin XVI əsrdən başlayan mərhələsinin əvvəllərində elmin əsas vəzifəsi ilkin materialları toplamaqdan, sistemləşdirməkdən və təsnif etməkdən ibarət idi. Bu dövrün filosofları dünyanın dərk edilməsində, onun qanunauyğunluqlarının açılmasında elmi metodun yaradılmasının əhəmiyyətini başa düşür, elmi fəaliyyətdə onlardan istifadə olunmasını yüksək qiymətləndirirdilər. Avropada Yeni dövr fəlsəfəsinin banisi F.Bekon (1561-1626) bu münasibətlə yazırdı: «Qısa müddət ərzində çoxlu və əhəmiyyətli kəşflər yalnız səmərəli metod əsasında edilə bilər».

Əslində fəlsəfə ilə konkret təbiət elmləri daim obyektiv qarşılıqlı əlaqədədir və bunun da əsası maddi dünyanın özündə, həmin bilik sahələrinin hər ikisinin tədqiqat obyektinin ümumiliyindədir: həm təbiətşünaslıq, həm də elmi, dialektik-materialist fəlsəfə bu obyektiv aləmi öyrənir. Ayrı-ayrı təbiət elmləri maddi dünyanın konkret sahələrini, orada fəaliyyət göstərən ümumi və xüsusi, spesifik qanunları öyrənir. Fəlsəfə isə bildiyimiz kimi, bütövlükdə dünyanı öyrənir, onun bütün sahələrində fəaliyyət göstərən və varlığın ayrı-ayrı elmlər tərəfindən öyrənilən konkret sahələrində spesifik şəkildə təzahür edən ən ümumi qanunlardan, varlıq və idrak nəzəriyyəsi məsələlərindən bəhs edir. Fəlsəfə və təbiətşünaslığın üzvi qarşılıqlı əlaqəsi də bu obyektiv əsas üzərində meydana gəlib inkişaf etmişdir. Beləliklə, fəlsəfə və xüsusi elmlərin qarşılıqlı əlaqəsi ümumi və xüsusi, təkcənin dialektikasına əsaslanır. Elmi dialektikaya görə ümumi ancaq xüsusi və təcələr vasitəsilə və onlarda mövcuddur. Fəlsəfə və təbiətşünaslığın bir-birindən asılılığı məhz bu dialektik əlaqədən irəli gəlir.

Cəmiyyətin inkişafı gedişində əməli həyat tələbatının təsiri altında durmadan inkişaf edən təbiətşünaslıq yeni-yeni faktlar toplayıb, hadisələr arasındakı əlaqələri aşkar etdikcə təbiətşünaslıqla fəlsəfə arasındakı qarşılıqlı münasibət də dəyişmişdir.

Fəlsəfə və təbiət elmləri tarixən sıx əlaqədə mövcud olub, qarşılıqlı təsir şəraitində inkişaf etdiyindən onların dialektik münasibəti məsələsi daim filosof və təbiətşünasların diqqət mərkəzində durmuş və onlar öz dövrlərinin elmi nailiyyətləri əsasında bu məsələni həll etməyə çalışmışlar.

Elmi idrakın tarixi göstərir ki, fəlsəfə və təbiətşünaslığın həqiqi qarşılıqlı münasibəti əvvəlki fəlsəfədə düzgün açılıb göstərilməmişdir. O vaxtlar bu sahədə bir- birinə zidd olan iki səhv baxış geniş yayılmışdır. Həmin baxışlardan birinə görə təbiətşünaslıq fəlsəfənin, ikinci baxışa görə isə fəlsəfə təbiətşünaslığın təsiri altındadır. Birinci baxış-naturfəlsəfə, ikinci baxış isə pozitivizm üçün səciyyəvi olmuşdur. Fəlsəfəni «elmlər elmi» adlandıran naturfəlsəfədən fərqli olaraq pozitivizmin nümayəndələri və onların müasir ardıcılıqları (neopozitivistlər) həmin cərəyanın yaradıcısı olan Oqyust Kontun ardınca özlərini müsbət bilik tərəfdarı elan edərək bildirdilər ki, həqiqi elm ancaq müsbət bilikləri öyrənir, onun tədqiqat obyektini ancaq təcrübənin verdiyi faktlardır. Pozitivistlər elmin özlüyündə fəlsəfə olduğunu elan edərək göstərdilər ki, ayrı-ayrı konkret təbiət elmlərinin fəlsəfəyə ehtiyacı yoxdur. Buna görə də təbiətşünaslıq heç bir fəlsəfəyə etina etmədən faktları toplamaq və qeydə almaqla məşğul olmalıdır. Lakin pozitivizm - min təbiətşünaslıq ilə fəlsəfənin sıx əlaqəsini aradan qaldırmaq səyləri həmişə iflasa uğramışdır.

Fəlsəfə və ayrı-ayrı təbiət elmləri müxtəlif cəhətdən eyni bir şeyi, məhz obyektiv gerçəkliyi öyrənir, fəlsəfə gerçəkliyin bütün sahələrində fəaliyyət göstərən ən ümumi qanunları, varlıq və idrak nəzəriyyəsi məsələlərini, təbiət elmləri isə gerçəkliyin müəyyən sahələrini, bu sahələrdə fəaliyyət göstərən ümumi və spesifik qanunları öyrənir. Buna görə də fəlsəfənin öyrəndiyi qanunlar ən ümumilik statusu qazanaraq təbiət, cəmiyyət və təfəkkürün bütün sahələrini əhatə edir. Təbiətşünaslıq üçün fəlsəfənin nəzəri-metodoloji əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Bunu hər şeydən əvvəl onda görmək olar ki, adətən elmdə böyük kəşflər ərəfəsində dahi təbiətşünaslar bir sıra fəlsəfi problemləri təhlil və həll etmədən keçinə bilmirlər. Fizika elminin inkişaf tarixi buna yaxşı sübutdur.

Qaliley, Nyuton, Eynşteyn, Bor, Heyzenberq kimi dahi təbiətşünaslar konkret- fiziki tədqiqatların gedişində bir sıra fundamental fəlsəfi problemləri həll etməli olmuşlar. Məsələn, kvant mexanikasının yaranması ərəfəsində fizikada meydana çıxmış dramatik vəziyyətin aradan qaldırılmasında fəlsəfə təbiətşünaslara az kömək etməmişdir. Bu illərdə elektronun «qəribə» xassələri fizikləri lap heyratə salmışdı. Beləki, eksperimentlərin birində özünü hissəcik kimi aparan elektron başqa bir eksperimentdə özünü dalğa kimi aparırdı. Buradan belə bir sual doğurdu: Elektron həqiqətdə nədir: hissəcikdir, yoxsa dalğa? Fizikada yaranmış bu çətinliyi aradan qaldırmağın yolunu fəlsəfə göstərdi. Dialektik metoda arxalanan fiziklər sübut etdilər ki, elektronun təbiəti ziddiyyətlidir; o, korpuskulyar - dalğa təbiətlidir.

Fəlsəfə və təbiətşünaslığın sərhəddində yaranan bir sıra problemlər elmi bilikdə inteqrasiya prosesinin təzahürü ilə sıx bağlı olmuşdur. Fəlsəfə və təbiətşünaslığın dialektik əlaqəsinin müasir səviyyəsində təbiətşünaslığın fəlsəfi problemlərinin 3 əsas istiqamətdə işlənməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Birinci istiqamətə təbiətin ümumi elmi mənzərəsinin işlənməsi və dəqiqləşdirilməsi ilə bağlı ontoloji problemlər, ikinciyə qnoseologiya və metodologiya məsələləri, üçüncüyə isə təbiətşünaslığın ictimai-fəlsəfi aspektləri aiddir. Özlüyündə aydındır ki, təbiətşünaslığın fəlsəfi problemlərinin dialektik materialist təhlili təbiətşünaslığın inkişafının hər 3 aspektinin vəhdətdə işlənməsini tələb edir. Fəlsəfə və təbiətşünaslığın qarşılıqlı münasibətinin məhz bu yanaşmadan açılması göstərir ki, təbiət elmlərinin obyektin məzmununa uyğun olaraq dialektik - materialist fəlsəfə-təbiətşünaslığın xüsusi sahələrindəki konkret nailiyyətlərin mahiyyətinin aydınlaşdırılması, onların idrakı əhəmiyyətinin açılması və bütövlükdə təbiətşünaslığın inkişafı üçün metodoloji əsaslar, ümum-nəzəri ideyalar, prinsiplər, müddəalar verir.

Göründüyü kimi qabaqcıl fəlsəfə təbiətşünaslığın inkişafında mühüm rol oynamaqla onu düzgün istiqamətləndirmişdir. Elmi idrakın inkişaf tarixi, yuxarıda deyildiyi kimi, buna dair çoxlu faktlar verir. Elmin mühüm metodoloji və dünyagörüşü xarakteri bir çox fundamental müddəaları və qanunları, kardinal və qlobal ideyaları əvvəlcə dialektik konsepsiyalar əsasında fəlsəfi prinsiplər və fəhmlər kimi irəli sürülmüş, yalnız sonralar təbii-elmi nəzəriyyələr əsasında özlərinin mükəmməl nəzəri işlənməsini və eksperimental əsaslandırılmasını tapmışdır.

Fəlsəfi idrak texniki yaradıcılıq proseslərində həmişə mühüm rol oynamışdır. Yaradıcılıq prosesi həm ideya axtarışını, həm də onun reallaşmasını, həm insanın mənəvi imkanlarının inkişafını, həm də obyektin yaradılmasını əhatə etməklə mənəvi və maddi istehsalın özünəməxsus sintezidir. Hal-hazırda inkişaf etmiş ölkələrdə yaradıcılıq prosesinin yüksək səviyyədə olması onun müəyyən növlərə ayrılması ilə, əməyin ixtisaslaşması ilə bağlıdır. Gündəlikdə texniki yaradıcılıq sahəsində ideyaları ümumiləşdirən idrak metodlarının bütün xəzinəsindən şüurlu surətdə istifadə etmək bacarığı olan mütəxəssislərin plana uyğun hazırlanması zərurəti durur. Fəlsəfənin təbiətşünaslığa təsiri bununla müəyyən olunur ki, təbiət elmləri öz inkişafında təbii- elmi biliklər zəminində meydana çıxan bir sıra fəlsəfi problemlərlə

qarşılaşır. Buradan aydın olur ki, elmlərin diferensiasiyasının genişləndiyi müasir şəraitdə sintetik dünyagörüşü olan fəlsəfə konkret elmlərə münasibətində integrativ, sintezləşdirici funksiyanı yətinə yetirir, ayrı-ayrı elmi fənlərin əlaqəsi və təsirinin metodoloji mərkəzi kimi çıxış edir.

Qeyd olunmalıdır ki, təbiət elmləri içərisində fizikanın fəlsəfə ilə əlaqəsi daha dərin və sıx olmuş, fizika müstəqil elm kimi yarandığı vaxtdan fəlsəfənin diqqətini cəlb etmişdir. Fizika və fəlsəfənin qarşılıqlı əlaqəsi fizikanın fəlsəfi problemləri vasitəsilə təcəssüm tapır. «Müasir fizikanın fəlsəfi problemləri» ifadəsi isə fizikanın özünün dərinliklərində yaranan və həlli fizikanın və digər elmlərin və birinci növbədə fəlsəfi metodların kompleks tətbiqi sayəsində mümkün olan problemlər nəzərdə tutulur. Başqa sözlə, fizikanın fəlsəfi problemləri mütəxəssislərin – fiziklərin, riyaziyyatçıların, filosofların birgə səyləri ilə işlənilib hazırlanan spesifik tədqiqat sahəsidir.

Beləliklə, yuxarıda deyilənlərdən göründüyü kimi, müasir təbiətşünaslıq özünün metodoloji əsası olmaq etibarilə dialektik prinsiplərə əsaslanaraq fəlsəfə elminin köməyiylə reallaşır. Təbiətşünaslıq həm də fəlsəfi müddələrin həqiqiliyini öz anlayış və təsəvvürlərinin formalaşması, inkişafı və köklü dəyişmələri vasitəsilə təsdiq edir.

Fəlsəfə və təbiətşünaslığın əlaqəsi hər iki elmin inkişafına çox böyük təsir göstərərək onları yeni-yeni elmi faktlarla zənginləşdirir. Məhz buna görə də, hazırda filosoflar dünyanın təbii-elmi mənzərəsinin yaradılmasında təbiətşünasları əvəz etmək iddiası ilə deyil, fəlsəfə ilə konkret elmlərin dialektik əlaqəsini işləyib hazırlamaqla iştirak edirlər. Filosoflar müasir elmi biliklərdən istifadə etməklə fəlsəfi kateqoriyaların məzmununu zənginləşdirmək, yeni fəlsəfi kateqoriyalar işləyib hazırlamaq, elmi-nəzəri və məntiqi idrak metod və üsullarını inkişaf etdirmək üçün müasir təbiətşünaslığın nailiyyətlərindən daha səylə istifadə edirlər.

Ədəbiyyat:

1. Дарвин Н.П. Вечное движение. М., 1973
2. Диалектика научного познания. «Наука», М., 1978
3. Новая технократическая волна на Западе. М., 1986
4. Горохов В.Г., Розин В.М. Введение в философскую технику. М., 1998
5. Канке В.А. Основные философские направления и концепции науки. Итого XX столетия. М., 2001.

Адилъ Садыхов

Философия и естественные науки.

Резюме: В статье говорится о диалектической взаимосвязи философии и естественных наук. Современное естествознание на протяжении всей истории своего развития всегда было тесно связано с философской наукой. Взаимосвязь философии и специальных наук основывается на диалектике единичного, особенного и общего. Передовая философия играет важную роль в развитии естествознания и правильно его направляет.

Ключевые слова: философия, наука, естествознание, диалектика, познание, синтез, творчество.

Adil Sadixov

Philosophy and natural sciences

Summary: The article reveals dialectical connection between philosophy and natural sciences. Modern natural sciences in their historical evolution have always been connected with philosophy organically. Interconnection between philosophy and special sciences based on dialectics of single, special and common. Leading philosophy plays an important role in natural sciences' development and direct it in right way.

Key words: philosophy, science, natural sciences, dialectics, cognition, synthesis, creativity.